Skaidra Trilupaitytė

SPĄSTAI ŽMOGAUS PASAULIUI

Shoshana Zuboff.

The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power.
New York: PublicAffairs, 2019, 704 p.

Sekimo kapitalizmas, pasak Harvardo universiteto filosofės ir socialinės psichologijos profesorės Shoshana's Zuboff, yra nauja ekonominė tvarka, kurioje veikiančios didžiosios informacinių technologijų (IT) kompanijos naudoja skaitmeninius įrankius tam, kad įsiskverbdamos į žmogaus išorinį bei vidinį pasaulius, gautų maksimalų pelną. Ši ilgai laukta knyga (Lietuviškai versčiau „*Sekimo kapitalizmo amžius: Kova už žmogaus ateitį naujosios galios fronte*“; būtent žodis *frontas* šiuo atveju, ko gero, tinkamiausias kovinei knygos retorikai apibūdinti) negailestingai dekonstruoja gana specifinius ir etiniu požiūriu abejotinus skaitmeninės ekonomikos procesus. Dėl aktualios staigiai išaugusių JAV didžiųjų įmonių (*Big Tech*) kritikos Zuboff kartais netgi vadinama šiandienos Karlu Marxu, jos *magnum opus* buvo lygintas ir su knygoje cituojamo Thomaso Piketty kapitalizmo XXI amžiuje ekonominiu tyrimu. Nors pati autorė, rodos, mieliau remiasi Hannah'os Arendt totalitarizmo reiškinių analize, Theodoro Adorno, Jeano Paulio Sartre'o, Karlo Polanyi išvalgomis ar referencijomis į Maxą Weberį, Emilę Durkheimą ir apskritai socialinių mokslų, visų pirma socialinės psichologijos, klasikų idėjas.

Aptariant teorinių prielaidų aspektus, sekimo kapitalizmo koncepcija kartais sulaukia priekaištų dėl istorinių ar pan. „neapsižiūrėjimų“¹. Tačiau minimo veikalo

¹ Nors šioje recenzijoje nesiekama išsamiau apžvelgti gausių autorės teorinių prielaidų, galima paminėti, jog knyga, pvz., kritikuota dėl to, jog sekimo ir priežiūros analizėje visiškai ignoruota Michelio Foucault figūra.

stiprybes ir silpnybes, manau, produktyviau analizuoti ne tiek kreipiant dėmesį į XX a. vakarietiškos filosofijos istoriją, bet labiau turint minty tai, jog XX a. pabaigoje (maždaug nuo 8-ojo deš.) išsivysčiusias visuomenes tyrusių autorių tekstuose rimtesnė kapitalizmo kritika užleido vietą „neutraliems“ informacinės visuomenės aprašymams. Nuosaukiai, netgi optimistiškai, vertinusi naujausias technologijas Zuboff anuomet taip pat natūraliai papildė tą plejadą akademinį mąstytojų, kurie gana pozityviai žvelgė į naujosios ekonomikos galimybes. Beje, samprotaudama apie postindustrinės (arba postfordistinės) eros ateitį, mokslininkė anksčiau pasitelkė ir dabartinėje knygoje ignoruojamo Michelio Foucault priežiūros aparato koncepciją. Pastaroji visų pirma pasitarnavo rašant apie (post)industrinio kapitalizmo „vadybinio stiliaus“ kontrolę, jau senokai susiliejusią su skaitmeninio administravimo pavidalais.

Zuboff dėstymas universitetiniame verslo mokyklos padalinyje greičiausiai taip pat lėmė, jog ankstesnėse knygose ir tekstuose, ypač tyrinėjant informacinių technologijų poveikį darbo vietoms, galima buvo justi ir viltis, ir kai kuriuos nusi-vylimus skaitmeninio kapitalizmo pažadais². Pasak pačios autorės, sekimo kapitalizmu ilgainiui įvardytą reiškinį ji pradėjo analizuoti 2006 m., darydama interviu su kompanijų įkūrėjais, entrepreneuriais, inžinieriais JAV ir JK. O šios tyrėjos akademi-nės minties genealogiją akyčiau analizavęs Evgeny Morozovas, akcentavęs ankstes-niuose Zuboff veikaluose išryškintus du prieštarigus postindustrinio kapitalizmo administravimo imperatyvus – informavimą ir automatizavimą – atskleidė, kokių būdu, tęsdama savo keletą dešimtmečių veiklą, Harvardo mokslininkė sukūrė ir se-kimo (kiti gal mieliau sakytų priežiūros) kapitalizmo teoriją. Pastaroji, pasak Moro-zovo, kol kas yra „tamsiausia ir distopiškiausia jos intelektualinio arsenalo priemonė“³.

Aptariamojoje knygoje autorė aiškiai pademonstravo, jog pasaulio skaitme-ninimas pakankamai ilgą laiką vyksta ne tik kuriant vartotojams „draugiškesnius“ produktus ir paslaugas, bet ir kai kurioms technologijų kompanijoms įgaunant anks-čiau neišsivaizduotą monopolinę galią verslo pasaulyje, nė nekalbant apie politinę ir socialinę įtaką. Apžvelgusi kai kurių socialinių mokslų ir taikomosios matematikos bei duomenų analitikos istorinę raidą ir pastarųjų dešimtmečių proveržį paskatinu-sius politinius procesus, teisinius precedentes, surinkusi daugybę interviu, žinias-klaidos medžiagos ir t. t., Zuboff įvardijo konkrečius principus, kuriais besiremda-mos tokios didžiosios kompanijos kaip Google, Amazon ar Facebook palaipsniui perkonstruoja mūsų pasaulį. Šiuos procesus įgalino itin galingi kompiuteriai, nauji vadinamieji mašininio mokymosi įrankiai ir internetinių platformų verslo būdai.

² Bene dažniausiai minimas šios autorės ankstesnis 1988 m. veikalas – *In The Age Of The Smart Machine: The Future Of Work And Power*. New York: Basic Books.

³ Evgeny Morozov, „Capitalism's New Clothes: Shoshana Zuboff's new book on "surveillance capitalism" emphasizes the former at the expense of the latter", February 4, 2019, The Baffler. Prieiga per internetą: <https://thebaffler.com/latest/capitalisms-new-clothes-morozov>

Nors daugeliui interneto vartotojų vis dar atrodo, jog technologijų verslo „begemotais“ virtusios progresyvių jaunų programuotojų kadaise įkurtos kompanijos viso labo sprendžia kasdieninės komunikacijos, internetinės prekybos ir pan. problemas, Zuboff parodo, jog yra ne visai taip. Šiame kontekste verta prisiminti ir ilgą laiką postindustrinių šalių medijas užvaldžiusį techno optimizmą, visų pirma JAV, bet ne ką mažiau ir kitur. Juk ne vieną dešimtmetį politiniai lyderiai buvo užburti skambių IT kompanijų šūkių apie sparčiai diegiamas inovacijas bei mėgavosi vizionieriškomis skaitmeninio pasaulio guru TED stiliaus kalbomis. Šauniųjų sekimo kapitalistų pažadai yra jaunatviški ir viliojantys, o jų balsai saldūs. Savo ruožtu, šiandien žymiausių milijonieriais gana greitai tapusių startuolių įkūrėjų lobistinė galia politinio veikimo lauke yra triuškinanti ir praktiškai (vis dar) neatremiama.

Zuboff itin daug dėmesio, ypač knygos pabaigoje, neatsitiktinai skiria technologijų staigios plėtros „neišvengiamumo“ retorikai ir parodo, kaip kalbos apie nesustabdomą pažangą užliūliavo kritinį mūsų mąstymą. Net ir šviesiausi protai šiandien suvokia, jog apie įvairias kasdien atsirandančių arba „patobulinamų“ skaitmeninių produktų šalutines pasekmes ir padarinius geriau nė negalvoti, mat jų variacijų neįmanoma numatyti. Tokiame kontekste kritiškumą keičia abuojujumas ar netgi ciniški pa(si)teisinimai. Neretai girdime sakant – „aš neturiu ko slėpti, todėl man visiškai nesvarbu, kokius duomenis JIE apie mane renka“. Dažnas taip pat mano, jog vienintelė asmeninė informacija, kurią JIE apie mus gali būti sukaupę, yra būtent ta, kurią mes patys JIEMS „leidžiame turėti“. Sąmoningesni interneto vartotojai naudoja įvairius skaitmeninių platformų jiems siūlomus „privatumo saugiklius“ arba „nustatymus“ bei įsivaizduoja, jog tokiu būdu gali patys kontroliuoti informacijos apie save srautus. Deja, Zuboff „išpreparuoja“ asmens privatumo sampratą ir detalai paaiškina, jog absoliuti dauguma dabartinės skaitmeninės ekonomikos procesų orientuoti ne į šiandienos pasaulio problemų sprendinius ar individualaus vartotojo komfortą, bet į kitus dalykus.

Skaitmeniniai plėšiniai nematomuose privatumo frontuose

Aiškinantis, kuo pasižymi kasdieninį mūsų gyvenimą užvaldžiusi sekimo logika, visų pirma reikia akcentuoti, jog skaitmeninė ekonomika pati savaime nėra sekimo kapitalizmo sinonimas – šiuo atveju kalbama apie specifinius, kompanijoms greitą ir išpūdingą pelną atnešančius procesus, arba skaitmeninės erdvės „nulaužimą“, kurio paprastam vartotojui neįmanoma nei atpažinti, nei juo labiau kaip nors iššifruoti. Automatizuotas didelio kiekio duomenų siurbimas programoms įsisiskverbiant į sistemas (*data scraping*) sukūrė gana specifinį verslo modelį. Pirminė žaliava arba preke čia tapo ne tiek vartotojo sąmoningai paliekami pėdsakai tinkle (įrašai

ar žymėjimai socialiniuose tinkluose, pirkinių užsakymas, individualūs veiksmai pažinčių programėlėse), bet nesąmoningi naršymo įpročiai, bendravimo stilius, įvairiausios buities gyvenimo akimirkos, balsas, judesiai ir visa tai, kas vis didesniu mastu šiandien naudojama ir žmonių analitikoje.

Tokie pokyčiai pradėjo ryškėti tuomet, kai papildomi arba pertekliniai skaitmeninės ekonomikos duomenys, kurie kažkada buvo traktuojami tiesiog kaip skaitmeninės atliekos (*digital exhaust*, *data exhaust*), buvo pradėti interpretuoti kaip duomenys, turintys didelį ateities potencialą⁴. Zuboff mini maždaug 2000–2002 metus, kai elgesio numatymo ir netgi jo formavimo praktikos naudojant naujas skaičiavimo metodikas radosi kaip Google kompanijos inovacija. Savo ruožtu, šios kompanijos pelną staigiai išauginęs verslo modelis ilgainiui migravo į kitas kompanijas – Facebook, Microsoft, Amazon ir t. t. Šie procesai ir ženklino skaitmeninės ekonomikos lūžį arba transformaciją į tai, ką minėtus procesus analizuojanti mokslininkė sieja būtent su sekimo kapitalizmu.

Pritaikant sudėtingus matematinius modelius minėtosios skaitmeninės atliekos leidžia patiems įvairiausiems verslams iš anksto nuspėti tam tikrų grupių preferencijas kasdieniame gyvenime. Beje, ne tik tam tikro modelio batų ar mėgiamiausių restoranų pasirinkimą. Žinoma, pirminiai mūsų duomenys svarbūs marketingo srityje, tačiau, pasak Zuboff, sąmoningai pateikiama asmeninė informacija sekimo kapitalizmui nėra pati aktualiausia. Kur kas daugiau duomenų naudojama ne tam, kad palengvintų žmonių gyvenimą gerinant paslaugas, bet tam, kad jų dėka galima būtų treniruoti algoritmus kuriant predikcijos modelius ir elgesio pavyzdžius. Turėdamos galingus treniravimui skirtus algoritmus, didžiosios kompanijos sužino ir tai, kaip žmonės su tam tikromis charakteristikomis tipiškai elgsis tam tikromis aplinkybėmis ne tik artimiausiu metu, bet ir ateityje. Šis knygos tekstą punktyru lydintis perspėjimas apie sekimo kapitalizmo beprecedį skverbimąsi į žmogiškojo pasaulio gylį ir plotį, siekiant nusavinti visas suverenios ateities galimybes, ir yra vienas pagrindinių Zuboff distopijos štrichų.

Big Tech kompanijos, beje, ne sykį teigė, jog predikcijos algoritmai yra naudingi mums visiems. Iš tiesų, sunku paneigti, jog daugeliu atvejų jie padeda gerinti produktus ir paslaugas. Pvz., gramatikos klaidas taisantis algoritmas tobulėja ir mokosi kartu su rašančiuoju, taigi vadinamasis dirbtinis intelektas ilgainiui pradeda teisingai numatyti žodį, kurį dar tik pradėjote spausdinti, galiausiai gana tiksliai pasiūlo teisingą frazę. Rekomendaciniai algoritmai „sužino“, koks filmas arba muzikos kūrinys (galimai) geriausiai atitinka jūsų skonį ar netgi dabartinę nuotaiką.

⁴ Atliekamos žaliavos arba pertekliaus metafora šiuo atveju itin taikliai paaiškina būtent tai, jog realiai kompanijos naudoja žymiai daugiau mūsų duomenų, nei jų reikia konkrečios paslaugos gerinimui ar produkto tobulinimui.

Įvairių pavyzdžių yra begalės. Įsijungę kompiuterio ekraną, taip pat nuolat susiduriame ir su mums pritaikytomis reklamomis. Beje, žmonės dažnai neturi nieko prieš tikslines arba „personalizuotas“ reklamas ir džiaugiasi geresnėmis, konkrečiai jiems pritaikytomis, paslaugomis. Tačiau svarbiau šiuo atveju suprasti, jog asmeninės predikcijos duomenys leidžia kurti ateities elgesio modelius ir ilgainiui pasiūlo būdus kaip šį elgesį pakeisti. Kitaip tariant, perteklinės elgesio informacijos srautų (*behavioral surplus*) galutinis tikslas yra žmogaus modifikacija. Kaip vienas didesnių nesusipratimų šiame kontekste, pasak Zuboff, yra įsivaizdavimas, jog sekimo kapitalizmas pasireiškia tik tada, kai esame prisijungę prie interneto, o komercinius santykius neva iliustruoja tik ekrane iššokančios tikslinės reklamos.

Verta atkreipti dėmesį ir į viešosios politikos lygmenyje periodiškai išryškėjančias kalbas apie būtinybę stiprinti skaitmeninius asmens privatumo ribojimus. Minėtą naujosios industrijos pelną generuojančią veiklą paprastai užtemdo patraukli ir įtrauki retorika – skambios kalbos apie interneto demokratizavimą, pagalbą viso pasaulio žmonėms, individualaus vartotojo įgalinimą ir pan. Deja, inžinerinė platformų verslo variklių pusė sukonstruota taip, kad liktų nepastebima. Zuboff žodžiais tariant, minėtos retorikos tikslas – nukreipti mūsų dėmesį ir paskandinti mus visus daugybės neaiškių terminų jūroje, visiems laikams. Žiniasklaidoje girdimi kompanijų šūkiai – Facebook siekis sujungti žmoniją (*connecting people*), *google* pasiryžimas nebūti blogiu (*don't be evil*), to paties Facebook prieš pora metų skambėjusi „pranašystė“, jog ateitis yra privati (*the future is private*) – turi mažai ką bendro su tuo, kas iš tiesų inžineriniame lygmenyje daroma, pvz., su Facebook ar Google fotografijomis, arba kuo minta srautus amplifikuojantys algoritmai. Viešųjų ryšių ir tam tikrų žiniasklaidos kampanijų kritinė analizė šiuo atveju yra vienas iš svarbių knygos dėmenų.

Autorė konkrečiais pavyzdžiais pailiustravo, jog reikalavimas, kad Silicio slėnio milžinai pradėtų pagaliau patys savo noru saugoti mūsų privatumą, yra tradicinė analitinė klaida. Minėtasis reikalavimas, pasak mokslininkės, skamba panašiai paradoksaliai kaip kad skambėtų reikalavimas Henry Fordui pradėti gaminti žymųjį modelio T automobilį rankomis, arba liepimas žirafai susitrumpinti kaklą. Tokio iš pažiūros nuoširdaus reikalavimo absurdiškumą rodo ir faktas, jog jo įgyvendinti JAV gana ilgą laiką nepavyko jokiais politinėmis priemonėmis. Tai iliustruoja netgi vėlesni už knygą pavyzdžiai – tarkime, praėjus vos porai mėnesių po to, kai 2019 m. balandžio pabaigoje Facebook vadovas Markas Zuckerbergas skambiai pareiškė, jog ateitis yra privati (*the future is private!*) JAV Kalifornijos teisme buvo svarstomas individualių vartotojų prieš kompaniją paduotas ieškinys, žmonėms beviltiškai siekiant išsiaiškinti, kokius duomenis apie juos Facebook perdavė JAV Prezidento rinkimų skandale išgarsėjusiai *Cambridge Analytica* kompani-

jai⁵. Itin išsamiai ir įdomiai Zuboff knygoje analizuojamos ir pasaulyje kažkada išpopuliarėjusio papildytos realybės žaidimo „Pokemon Go“ prielaidos, t. y. nauji pasaulio žemėlapių kūrimo ir geolokacijų komercinimo būdai, kuriuos autorė aprašo kaip vieną pačių didžiausių Google inicijuotų (per kitas kompanijas) eksperimentų, o patį procesą metaforiškai įvardija kaip (švelnų) gyvūnų bandos suvarymą į iš anksto numatytas vietas.

Kadangi minėtasis skaitmeninės vertės perteklius, kurį mes patys to nė nenuokdami paliekame kažkam KITAM, yra tipiška „naujoji nafta“, Zuboff nevyniodama į vatą kalba būtent apie skaitmeninės kolonizacijos arba duomenų grobimo (angl. *data robbery*) procesą. Galima būtų tiesiog vardyti pastarųjų metų teisinės kovas, kuriose dėl nesąmoningo žmonių aktyvumo rungtiasi didieji sekimo kapitalistai. Savo ruožtu dėl komercinio algoritminio verslo slaptumo net ir labiausiai informuoto „eilinio individo“ pastangos suvokti, kaip konkrečiai cirkuliuoja skaitmeninė informacija, dažniausiai pasmerktos nesėkmei. Tarkime, knygoje minimi kai kurie informacinio pasaulio įrankiuose gerai besigaudantys asmenys, siekę išsiaiškinti, kaip socialiniai tinklai naudoja iš individų „profilų“ surenkamus duomenis; deja, net ir po eilės teisinių procedūrų sužinoti tikrą informacijos cirkuliavimo mastą buvo ne tik be galo sunku, bet dažnu atveju ir neįmanoma⁶.

Kai kurie Zuboff aprašyti faktai iš tiesų glumina. Tarkime, išmaniųjų namų aplinkai atstovaujanti balso asistentą, dulkių siurblių-robotą, termostatą, vaikišką žaislą ar čiuzinį įsigiję vartotojai tiesiog nežino (ir negali žinoti), kaip bus naudojami iš sumanios buitinės įrangos gaunami duomenys, kurie yra perduodami daugybei trečiųjų šalių. Vartotojai negali žinoti ir to, jog gaminiuose, pvz., gali būti įmontuoti mikrofonai arba kameros (kurių buvimas net nėra identifikuojamas vartotojams skirtose produktų naudojimo instrukcijose) ir kurie visiškai nereikalingi tiesioginei daikto funkcijai. Jei vartotojai koku nors būdu apie tai sužino, viešojoje erdvėje kyla pasipiktinimas, vėliau sujudimas nurimsta, situaciją užglaistančios kompanijos pasižada bendradarbiauti su valdžios institucijomis, o žiniasklaida jau būna atradusi naujas skandalingas temas⁷. Tuo pat metu tie patys produktai ir jų funkcijos dažniausiai perorganizuojami arba pervadinami kitokiais vardais ir iš vartotojų perspektyvos „nenormaliai“ atrodo žinoma situacija „normalizuojama“ (o duomenys ir toliau plėšiami visais įmanomais, nors ir nematomais, būdais). Ir taip iki kito skandalo.

⁵ Didžiosios kompanijos teisininkai tuo tarpu teisme įrodinėjo, jog jei vartotojas kažkuo pasidalino platformoje, tokia medžiaga *de facto* nebėra privati.

⁶ Minėtinas kad ir plačiai knygoje aprašytas Facebook operacijas siekusio išsiaiškinti belgų matematiko ir duomenų apsaugos aktyvisto Paulo Oliverio Dehaye, 2016 m. pradėjusio oficialios užklauskos procesą, „kryžiaus kelių“ pavyzdys.

⁷ Zuboff savo interviu kartais mini ir (sąlygiškai naują) NEST kamerų pavyzdį: <https://www.cnet.com/home/smart-home/google-calls-nests-hidden-microphone-an-error/>

Paprastai tariant, vis dar (beveik) nereguliuojamo grobimo, arba nematomo žmogaus duomenų ir elgesio plėšimo – manau, jog plėšinių metafora šiuo atveju būtų gana taikli – situacija iš tiesų leidžia samprotauti apie mūsų pasauliu slenkantį nematomą, kartais nebent teismuose identifikuojamą, privatumo frontą. Žinoma, išsyk privalu pripažinti, jog tiek pati Zuboff knyga, tiek ir įvairių aktyvesnių visuomenės grupių bei politikų augantis sąmoningumas iliustruoja būtent kritinės refleksijos pradžią, ar bent jau skaudų pri(si)pažinimą, jog informacija apie mus skiriama ne mums, bet nesuvokiamam *Didžiajam Kitam*.

Didysis Kitas kaip totalitarizmo tropas

Svarbu akcentuoti, jog sekimo kapitalizmo režime nėra ne tik fizinės ar psichologinės prievartos, bet ir sąmoningo apsisprendimo. Individai nesuteikia bendrovėms prieigos prie savo potyrių noriai ar (ne)noriai vykdydami kokią nors pareigą, jie to nedaro ir „pasirinktinai“. Žinia, toks išpūdis gali kilti, tarkime, platformose suspaudžius *terms of service* mygtukus, tačiau, kaip parodo knygos autorė, šis įsivaizdavimas dažnai apgaulingas. Iš instrumentalizmo ir kontrolės imperatyvo kylantį totalinio aplinkos reguliavimo tikslą įmanoma pasiekti tik tada, kai tyrimo objektas yra totalaus nežinojimo režime. Automatinius procesus viešojoje erdvėje kartais pateisina ir kone diktatoriška retorika apie tai, jog „neturime kitos alternatyvos“.

Žmonės siekia komforto, todėl jie noriai naudoja ir vis patogesnes sumanias buities ir darbo priemones. Individai paprastai neturi laiko ir jėgų detaliau aiškintis, kas surašyta kontraktų ar vartojimo sąlygų puslapių gausybėje. Savo ruožtu, net ir pasiryžimas išsifruoti sekimo kapitalizmo aprėpties mastą, sekant knygos autorės žodžiais, yra pasmerktas nesėkmei dėl istoriškai beprecedentės mokymosi perskyros (*division of learning*). Ši perskyra savo ruožtu įgalina žinojimo bei kompetencijų perskyrą (*division of knowledge*), arba kone totalią asimetriją tarp bendrovių įrankius konstruojančių ir juos valdančių „žiniuonių“ ir paslaugomis besinaudojančių eilinių žmonių. Kadangi žinios, valdžia ir galia vis labiau priklauso sekimo kapitalui, kuriam viso labo esame „žmogiškieji gamtiniai ištekliai“⁸, nebetenkame galimybės naudotis ir savo pačių patirtimi ar kontroliuoti naujų žinių pobūdį.

Kalbant apie išteklius, tikslinga atidžiau pažvelgti būtent į taikomųjų mokslų uždavinius bei objektyvumo sampratą, visų pirma kompiuterių ir duomenų mokslų lauke. Kaip sakytą, nauji matematiniai metodai ir dirbtinio intelekto įrankiai šiandien neapsiriboja elgesio stebėjimu, fiksavimu, analize ir prognozavimu. Jie pade-

⁸ Kaip čia neprisiminus ir šiandienos darbo rinkas užvaldžiusio švelnaus spaudimo darbuotojams nuolat prisitaikyti prie vis naujesnių „globalaus pasaulio iššūkių“ bei vadintis bendriniais žmogiškųjų išteklių (arba žmogiškųjų resursų) vardu.

da aktyviai formuoti žmogaus elgesį būtent toje stadijoje, kai individas apie savo veiksmus dar net negalvoja. Taigi ir naujojo kapitalizmo gamybos būdai apjungiami su sudėtingoms naujomis elgsenos modifikavimo priemonėmis, kurias įgalina mašininio mokymo procesai, metodai ir taktikos. Kalbėdama apie pastarąsias, Zuboff pasitelkia ankstyvųjų socialinės psichologijos ir kitų instrumentalizmą aukštinusių mokslų prielaidas, naudotas stebint ir taip pat (per)formuojant laukinių gyvūnų elgesį – bandų ir būrių judėjimo įpročius ir pan. Iš gamtos, statistikos, taip pat ir vėlesnių kompiuterių mokslų eksperimentų kyla ir autorės naudojami nesąmoningą skaitmeninių spiečių, genčių ar grupių modifikaciją iliustruojantys gana specifiški, sakyčiau netgi vulgaroki, tačiau svarbūs terminai – populiacijų derinimas, suvarymas ir elgesio suformavimas (angl. *tuning, herding, conditioning*).

Pasak Zuboff, populiacijų sekimas, stebėjimas ir priežiūra (galima prisiminti, jog angl. *surveillance* vienaip ar kitaip apima visus šiuos aspektus) veikia kaip savotiškas radikaliojo bihevioristo B. F. Skinnerio psichologinių tyrimų tęsinys, kai žmonės, panašiai kaip ir kažkada gyvūnai, buvo pradėti redukuoti į elgesio modelius ir refleksus. Šis vienas garsiausių XX a. vidurio psichologų nebuvo linkęs teikti pernelyg daug reikšmės tokiems „iracionaliems“ dalykams, kaip individuali žmogaus valia; jo tyrimai kur kas labiau orientavosi į socialinės sanglaudos auginimą ir darbuotojų efektyvumo stiprinimą. Savo ruožtu radikalų instrumentalizmą šiandien kritikuojanči Zuboff analizuoja biometrinių ir kitų duomenų rinkimu besiremiančią verslą, kuriame neprivertstina, tačiau visomis įmanomomis priemonėmis, siekiama slopinti ir galiausiai naikinti žmogaus apsisprendimo autonomiją. Matematiniai ir statistiniai metodai dabar pasitelkiami efektyvesniam ir greitesniam su elgesio modeliavimu susijusiam rezultatui pasiekti, o ne tam, kad būtų atsižvelgiama į pavienius kieno nors įnorių.

Duomenų mokslas mus traktuoja kaip spiečius, kolonijas ar būrius, todėl tikslųjų ir socialinių mokslų, kuriais grindžiamas sekimo kapitalizmas, giminystę būtent su biheviorizmu siejanti Zuboff daug dėmesio skiria tokių reikšmingų kompiuterių mokslininkų kaip Alexas Pentlandas idėjų ir viešosios retorikos kritikai. Pentlando teigimu, socialinės medijos tampa esmine technologija įgyvendinant suvarymo imperatyvą, nes socialinis spaudimas čia gali būti itin efektyviai kontroliuojamas ir apskaičiuojamas. „Socialinės fizikos“ prieigos, pasak matematiko, leidžia pasiekti maksimalią kooperaciją socialinių tinklų erdvėje per tam tikrą tiksliai apskaičiuojamą paskatų sistemą. Pastaroji suteikia galimybę keisti tarpusavio ryšius tarp individų ar jų grupių norimomis kryptimis nė nelaukiant, kol, pvz., socialinio tinklo paskyrų savininkų elgesys pasikeis individualiame lygmenyje. Asmens suverenumas traktuojamas kaip tai, kas vis dar leidžia rasti neprognozuojamam aktyvumui – pastarasis sekimo kapitalizmo sistemoje yra nepageidaujamas.

Maksimaliai instrumentalizuotoje visuomenėje, pasak Zuboff, nelieta vietos ir politikai, nes pastaroji remiasi vertybėmis, susitarimais, argumentacijomis, konf-

rontacijomis ir visu tuo, kas tampa bereikalingais trukdžiais žengiant į sekimo ateitį. Panašiai kaip kad biheviorizmo teoretikai Maxas Planckas, Maxas Meyeris ir B. F. Skinneris numatė, instrumentiškai konstruojamoje visuomeninėje pravartu minimalizuoti politinę mūsų gyvenimo pusę. Tai padeda išvengti nemalonių netikėtumų, atsitiktinumų ir klaidų. Šiuo atveju Zuboff įžvalgiai pastebi, jog sekimo kapitalizmas netgi apverčia įprastą teorijos praktinio pritaikymo eigą. Kuriant naujus skaitmeninius įrankius technologijų eksperimentai ir proveržiai vyksta kur kas sparčiau, nei įmanoma suformuluoti naują visuomenės raidą grindžiančią bent kiek padoresnę teoriją. Deja, kol kas matematiniais modeliais besiremiantis ir *Big Tech* monopolijas personifikuojantis anonimiškas *Didysis Kitas*, Zuboff teigimu, siekia plėstis iki totalaus racionalumo, pakeliui naikindamas bet kokius pasipriešinimo, idiosinkrazijų ir kvailam užsispyrimui prilyginamų žmoniškųjų frikcijų šaltinius. Tačiau svarbūs „trukdžiai“ yra vienintelės žmogui dar likusios privatumo bei sakralumo erdvės.

Žinoma, prabilus apie totalitarizmą, išsyk kyla pamatinis laisvos valios klausimas. Neretai teigiama, jog žmonės iš esmės yra laisvi ir, pvz., nepirks produkto vien dėl to, kad prieš juos ekrane staiga išsoko reklama. Vis dėlto sekimo kapitalizmo operacijos, kaip sakyta, neturi nieko bendro su laisva pirkėjo valia ir sąmoningu apsisprendimu. Tarp daugelio pavyzdžių tą ypač gerai atskleidžia Google veiklos plėtros ir kompetencijų sritys, toli gražu neapsiribojančios internetinės paieškos sistema ir rekomendacinių algoritmų kūrimu. Šios kompanijos gebėjimas sukurti pasaulio žemėlapi, kone realiu laiku fiksuojantį realias oficialių transakcijų, visų pirma komercinių, vietas, ar geolokacijos priemonėmis iš anksto numatyti žmogaus judėjimo trajektoriją, byloja kai ką daugiau. Tokį „daugiau“ liudija kad ir kompanijos veržimasis į dirbtinio intelekto valdomų (žmogaus nepilotuojamų) transporto priemonių sritį. Skaitant knygą aiškėja, jog Google siekis, kartu su kai kuriomis kitomis techkompanijomis, nerti į gana specifišką ir vis dar komerciniu požiūriu gana egzotišką rinką vyksta ne dėl to, jog šiam IT gigantui rūpėtų kuo greičiau išspręsti individų judumo ar ekologiškų automobilių patikimumo problemas. Beje, į ateitį orientuotų transporto technologijų sritį jau šiandien ženklina kai kurie itin baugūs Zuboff minimi su draudimo kompanijomis susiję precedentai, iliustruojantys, kaip sekimo kapitalizmas palaipsniui paverčia mus visuomene be sutarties, nepaisant daugybės puslapių smulkiu šriftu surašytų paslaugų teikimo sąlygų.

Visuomenė be sutarties, bet su kapitalizmu?

Nors nuo neatmenamų priešistorinių laikų sutarties sudarymas išreikšdavo žmonių tarpusavio pasitikėjimo ir solidarumo siekį, dabartinėmis sekimo kapitalizmo sąlygomis teisinio kontrakto įmanoma palaipsniui atsisakyti būtent todėl, jog naujieji sekimo įrankiai automatinėse sistemose geba produkuoti užtikrintumą. Garan-

tuotas rezultatas vis dažniau gali būti pasiekiamas be pasiryžimo, pažado, dialogo, bendrai suvokiamos prasmės, susitarimo, ginčo, sąmoningo problemų sprendimo ir pasitikėjimo. Kai su mašininio mokymosi ir naujų DI algoritmų pagalba draudimo kompanijos gali puikiai numatyti ne tik mūsų būsimas pajamas, bet ir baimes, sveikatos sutrikimus ar polinkį (ne)rizikuoti, nebelieka ir abipusį pasitikėjimą ir sąmoningą išsipareigojimą vienas kitam apibrėžiančio santykio. Kitaip tariant, kai elgesys tampa beveik totaliai permatomas ir nuspėjamas, pasižadėjimo (kurį galima vykdyti arba ne) idėja „pakimba ore“. Todėl naujojo duomenų kapitalizmo sąlygomis gana vienpusiškai steigiamas ir radikaliai naujas teisinis režimas.

„Iškontraktinimas“ (angl. *the uncontract*) šiame naujame režime sugestijuoja savotišką naujo santykio erdvę, kurios pobūdį knygoje iliustruoja Zuboff cituojamų apie „visiems patogią“ ateitį samprotaujančių kai kurių korporacinių teisininkų pasisakymai. Kalbama apie tai, jog, tarkime, Google visa laiką gali žinoti ir kur mes esame (dėl navigacijos algoritmo), ir ką mes galvojame (dėl paieškos sistemos). Dėl nesąmoningai mūsų naršyklėje ir kitur paliekamų tūkstančių pėdsakų taip pat yra nuspėjama daugybė kitos informacijos apie mūsų prioritetus ar veiksmus. Apie mus kažką svarbaus pasako gramatinės spausdinimo klaidos, kurias rašydami čia pat ištaisome, pasirenkamos naršyklių programų ikonėlių spalvos, būsimus sveikatos sutrikimus išduodanti rankos judesio maniera, kuria valdome kompiuterio pelę, greitis, kuriuo spausdiname (žinoma, ne mažiau svarbūs yra maniera bei greitis, kuriuo vairuojame automobilį) ir t. t. Kažkur anapus mūsų sąmoningo pavidalo glūdintys idealūs „skaitmeninių signalų portretai“, be abejo, rūpi viešojo sektoriaus institucijoms, tačiau dar labiau – stambiosioms privačioms finansų įmonėms, visų pirma – bankams ir draudimo kompanijoms.

Iš anksto garantuotoje ateityje, kurioje vis labiau užtikrintai diversifikuojamos mums teikiamos (arba kaip tik staiga nebeteikiamos) paslaugos ar jų paketai, tampame savo elgesio tremtiniais. Klausimas, ar ši globaliose finansinėse transakcijose tarpstanti sistema, kurioje atsižvelgiama į profiliavimo procese surenkamus duomenis ir kuri remiasi tobulomis rinkos predikcijomis, vis dar yra kapitalistinė, tampa itin savalaikis. Juk kai dabarties, ir netgi ateities, rinkų rezultatai yra praktiškai žinomi, nebelieka ir rizikos. Monopolinę galią įgavę Big Tech sekimo kapitalistai kontroliuoja ir laisvę, ir žinojimą, tačiau jie nebėra tradicinės laisvosios rinkos dalyviai. Liberaliojo kapitalizmo teorijos kalba apie verslą, kuris negali iš anksto atspėti savo pelno dydžio (nes tik nematoma „laisvos rinkos ranka“ natūraliai viską „sustato į vietas“). Beje, sekimo kapitalizme ši ranka yra puikiai matoma, bet tik vienai pusei. Pasak Zuboff pasitelktos taiklios alegorijos, naujoji pirštinė šią gyvąją nematomą ranką spaudžia vis labiau, kol beveik nebelieka vietos spontaniškam suspurdėjimui.

Kai itin nedidelė monopolinė rinkos dalyvių dalis žino (beveik) viską, o likusieji nežino (beveik) nieko, išgaruoja ir laisvo judesio galimybės.

Žinoma, mes vis dar galime teigti, jog sekimo kapitalizmo pirštinė žmogaus patirtis apgaubia stipriai, bet švelniai, neįuntamai ir be prievartos. Vis dėlto čia pat vėta prisiminti ir tai, jog radikalios indiferencijos režimu veikiančios monopolinės kompanijos su savo niekaip neiššifruojamoje paslapyje glūdinčiais algoritmais neturi jokio betarpiško santykio nei su asmeniu, nei su konkrečios vietos ar šalies bendruomene. Net ir tuomet, kai žinios, gautos iš mūsų elgesio, gražinamos mums taip vadinamojo „pirminio teksto“ pavidalu – kaip geresnė asmeniškai mums pri-taikyta paslauga ir tuo pačiu kaip savotiškas atlygis už dalyvavimą – paralelinės operacijos nuolat akumuliuoja milžiniškus kiekius „šešėlinio teksto“ pertekliaus. Būtent šis perteklius įgalina kurti predikcijos produktus, kurie skirti visiškai kitoms rinkoms ir apie kurių egzistavimą socialinėje medijose nauju įrašu besidalinantis žmogus nė neįtaria.

Kalbant kiek buitiškiau, predikcijos realiu laiku vykstančiuose aukcionuose parduodamos verslo klientams, o konkrelaus verslo rūšis gauna galimybę tam tikru, labiausiai tinkamu, momentu pasiūlyti žmonėms prekių reklamą (paprastai dar ir su nuolaidos kuponais kaip tik šiandienai). Vis dėlto perkami produktai visų pirma yra jaukas, kuriuo individai priviliojami į tam tikras operacijas, o mūsų asmeni-nė patirtis išsyk siurbiamo ir supakuojama kaip priemonė, tarnaujanti *Didžiajam Kitam*. Sekimo kapitalistai siekia nuspėti susipažinimo su reklama ir spustelėjimo arba kliktelėjimo santykį (angl. *click through rate*) – šiuo atveju ne tik galutinis spus-telėjimas ant mygtuko „pirkti“, bet ir klikų intensyvumo duomenys turi komercinę vertę, panašiai kaip ir bet kokia „šešėlinio teksto“ pavidalus įgaunanti informacija. Dėl tokios informacijos ateities elgesio rinkos jau gerokai pranoko tikslinės rekla-mos ar mažmeninės prekybos sferas ir persmelkė finansų, draudimo, nuomos ir kitas sritis⁹.

Nors Zuboff, kaip minėta, teigia, jog didžiųjų duomenų kapitalizmas naiki-na politikos galimybę, nesunku būtų teigti ir priešingai. Viena vertus, privatizuota instrumentinė socialinė tvarka iš tiesų yra radikaliai indiferentiška politiškumui ir subjekto jautrumui. Kita vertus, internetinėmis transakcijomis grįsti duomenų verslai *de facto* tapo politika. Mat nepaisant to, jog didžioji dalis knygoje minimų technologinių procesų yra anapus mūsų suvokimo, o monopolijose koncentruojasi

⁹ Žinia, čia neturėtume pasiduoti pagundai sekimo kapitalizmo įsivaizduoti kaip kokio nors neva nuolat sprendimus už žmogų priimančio visa apimančio gudraus dirbtinio intelekto. Svarbu akcentuoti būtent tai, jog automatizuotos informacijos srautai siejasi su neaiškiais, t. y. žmogui nepažiniais, profiliavimo informacijos rezultatais, kurie dažnai pasireiškia ir kaip savotiškos privatumo „kliurkos“. Vėnas iš ku-riozikų pavyzdžių JAV – apie paauglės nėštumą iš prekybos centro gaunamos reklaminės ir kt. „perso-nalizuotos“ informacijos sužino jos tėvai, nors pati mergina apie šį svarbų faktą dar net nenutuokia.

tiek žinojimas, tiek ir laisvė, šiandien visuomenė vis dažniau išgirsta, jog, tarkime, socialinių tinklų kompanijos kone globaliu mastu jau geba kontroliuoti žodžio laisvę, nustato cenzūros standartus ar asmeninės saviraiškos ribas. Viešojoje politikoje vis dažniau girdime skambant tokius specifinius terminus kaip algoritmų diskriminacija (darbo rinkoje), skaitmeninė atskirtis, sekimas, kibernetinis saugumas arba hibridiniai išpuoliai prieš demokratines struktūras. Trumpai tariant, internetas ir politika senokai nebėra du atskiri dalykai.

Kinijos pavyzdžiai knygoje minimi tik probėgšmais, pvz., aptariama vadina moji socialinio kredito sistema. Zuboff mieliau pademonstruoja, jog panaši sistema, t. y. nuolatinis žmonių „bandos suvaymas“ į sekimo režimą, egzistuoja JAV. Tai natūralu – knygoje pateikta sekimo kapitalizmo analizė remiasi daugiausiai JAV milžinų, tokių kaip, Microsoft, Amazon, Facebook, IBM ar Apple, istorija. Šiandien taip pat žinome, jog kai kurios iš pažiūros progresyvios vakarietiškos IT kompanijos tyliai, pernelyg nesiafišuodamos, bendradarbiauja su autoritarinėmis komunistinės šalies valdžios struktūromis. Vis dėlto kaip bežiūrėsime, automatizuotai valdomos instrumentinės visuomenės konstravimas vardan užtikrintų politinių ir socialinių dividendų didžiausios Azijos šalies atveju yra realesnis nei bet kur kitur. Skaitmeninė Kinijos galia jau dabar yra tapusi pagal Vakarų socialinių mokslų pavyzdžius Zuboff aprašyta „bihevioristinė dievybė“, lemiančia tiek piliečių kūnų, tiek ir jų minčių judėjimo kryptis.

Knygoje nekalbama apie tai, jog skirtingų pasaulio šalių ar regionų pasirinktos ateities vizijos ir darbotvarkės vis labiau išsišakoja. Manau, reikia pastebėti, jog kuriant skaitmeninę ateitį, Kinijos, Rusijos, JAV ir ES scenarijai ima skirtis. Ilgametis Zuboff tyrimas darytas anksčiau, nei didžiosios šalys pradėjo rašyti ir skelbti savo dirbtinio intelekto strategijas bei kryptis (maždaug nuo 2017 m.), tačiau šiandien jau galima minėti, jog ES, ko gero, turi patikimiausią teisinę sistemą, kurios padedama mėgina atsispirti *Big Tech* galiai. 2018 m. pavasarį įsigaliojęs europietiškas Bendrasis duomenų apsaugos reglamentas daug kam pasirodė kaip pirmas rimtas vilčių teikiantis žingsnis. O tokie pavyzdžiai, kaip Google neseniai paskirta milijardinė JAV dolerių bauda dėl rinkos monopolizavimo, savo ruožtu, iliustruoja ir ryškesnes pergales. Apie antimonopolinius įstatymus pastaraisiais metais intensyviai diskutuojama JAV (linksniuojant europietiškąją BDAR, neretai minimas ir naujasis Kalifornijos valstijos vartotojų privatumo įstatymas). Politinį sąmoningumą ir aktyvizmą pačiose JAV iliustruoja didžiųjų kompanijų darbuotojų išviešinti kai kurie skandalingi faktai. Taigi nesitaikstymas su duomenų kapitalizmo grimasomis ir tamsiomis veiklos pusėmis leidžia manyti, jog sąmoningėja tiek skirtingų šalių visuomenės (bendrosios žinios apie platformų verslą nuo *Cambridge Analytica* skandalo laikų gerokai išaugo), tiek ir technologijų inžinieriai.

Kaip bevertinsime naujų įstatymų galimybes, Zuboff ir kitų panašiai mąstančių socialinių kritikų išjudinamas bei pastaraisiais metais visuomenėje besikristalizuojantis suvokimas, jog intymiausios ir asmeniškiausios mūsų patirtys yra „nulaizgamos“ Silicio slėnio ir naudojamos kaip žaliava ypač pelningiems skaitmeniniams produktams, iš tiesų sukrečia. Visų pirma tuo, jog ganėtinai ilgą laiką žmonės nuširdžiai džiaugėsi „už dyką“ internete gaunamomis paslaugomis, nesusimąstydami apie tai, kokiais būdais iki kosminių aukštumų išaugo kai kurių IT kompanijų piniginė vertė. Vartotojai nematė, jog realusis pasaulis praktiškai susiliejo su *Didžiojo Kito* nematomais šešėliniais teksta, vardan kažkieno kito pelno. Zuboff šį aklumą aiškina visų pirma tuo, jog naujoji sistema yra beprecedentė. Tai reiškia, jog ji negali būti atpažinta pagal ankstesnes istorines analogijas. Paskubomis vykstantis plėsimas kone vidury baltos dienos neatpažįstamas kaip toks, o bet koks mėginimas įsigilinti į tai, koku neįtikėtinu mastu mes nuolatos esame sekami, dalinami, eksperimentuojami ir modifikuojami, sukelia kone fizinę apatiją.

Tapę iš duomenų sudarytomis substancijomis, mėginame kaip nors pa(s)iteisinti ir racionalizuoti savo situaciją, susikuriame psichologinius gynybos instrumentus („aš neturiu ko slėpti“), arba kaip tik slepiame galvas (skaitmeniniame) smėlyje ir taip pasirenkame iš frustracijos kylantį nežinojimą ir bejėgiškumą. Šiuo atveju Zuboff pasiūlo ir tam tikras intervencijas, tarkime, skatina žmogų reikalauti teisės į šventyklą (knygoje tai – intymios sakralinės erdvės metafora, paprastai suvokiama kaip galutinė persekiojamo žmogaus slėptuvė). Autorė šaukiasi ir „teisės į ateities laiką“ (tai vis dar galiojanti žmonių teisė ateityje netapti tiesiog skaitmeniniais informacijos nešikliais). XX a. pradžios anti-monopolinių įstatymų kūrimo istorija JAV, arba XX a. vidurio kone katastrofiškos ekologinės nesėkmės, sukrėtusios visuomenę ir paskatinusios visus atsitokėti, mokslininkei tampa istorinių precedentų pavyzdžiais, kai bendruomenės ima „atsibusti“, o įstatymų kūrėjai – mobilizuotis.

Baigdama dar sykį akcentuosiu, jog piešdama plika akimi nematomo ir neįmatomo duomenų totalitarizmo erdves ir ribas, už kurių išnyksta bet koks žmogaus orumas, Zuboff nesiūlo atsisakyti interneto, skaitmenizacijos ar (skaitmeninio) kapitalizmo teikiamų galimybių. Sekimo kapitalizmo neįmanoma įsivaizduoti anapus skaitmeninės aplinkos, tačiau pats savaime šis iškreiptas ir resursus be skrupulų plėšiantis kapitalizmas neturėtų būti tapatinamas su gyvenimu skaitmeniniame pasaulyje. Kaip jau minėta, tai ne technologija, bet greičiau principas, kuris persmelkia ir pajungia technologiją savo tikslams. Instrumentalizmą demaskuojanti knyga šiuo atveju gali būti traktuojama kaip ryškus ir reikšmingas palinkėjimas visuomenei kuo greičiau atsikratyti žmogiškosios įvairovės sąskaita parazituojančios sekimo logikos ir, susigrąžinus mums reikšmingą pasaulį iš matematinio racionalumo distopijos, plėtoti kitokias ekonomikos paradigmas.